

ARCHIVALIA OF POLISH COMMUNITIES LIVING ABROAD IN THE COLLECTION OF THE ARCHIVES OF NEW RECORDS

Three directory publications regarding the history of Polish emigration and Polish communities abroad have come out as a result of thorough research of source materials from the period between 1865 and 1965. The work was continued in the Archives of New Records as part of the Polish Communities Abroad Archive. Documents numbering a few thousand pages of original documents and musealia were obtained. Many of these are unique copies. The archivalia are mostly of office provenance, including e.g. reports, studies, overviews of press articles prepared by diplomatic services and consulates, but also legacies. The article discusses materials from Latin America dividing them into three groups: consular and diplomatic records, institutional records, and private collections of different origins and family archives.

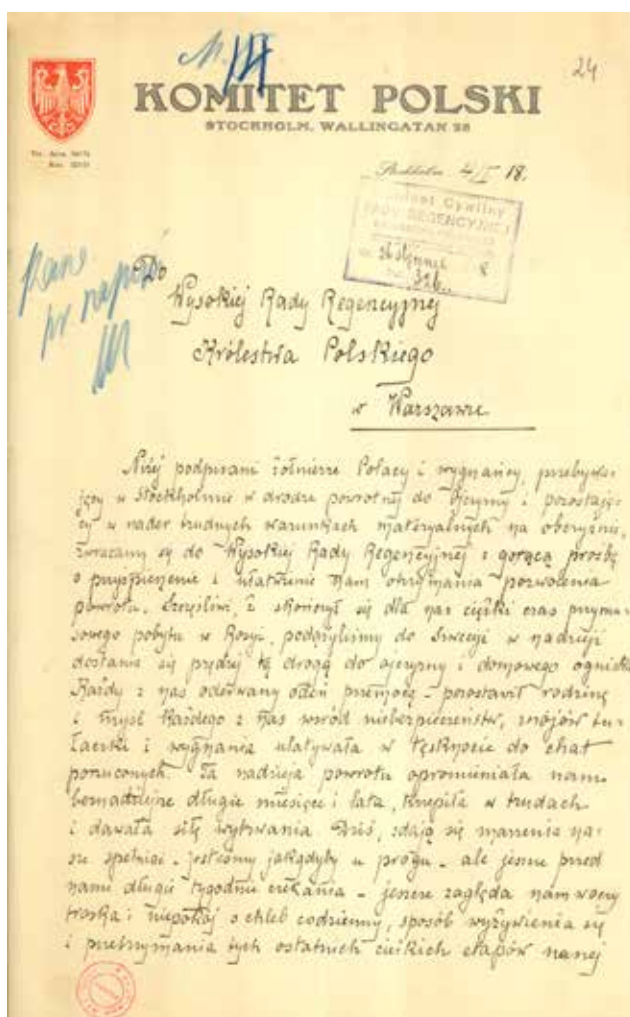
ROBERT GĘBICKI

ARCHIWALIA POLONIJNE W ZASOBIE ARCHIWUM AKT NOWYCH

Źródła do badań nad dziejami wychodźstwa polskiego, tak jak polska diaspora, różnorodnie i niejednolite, rozproszone są po świecie, niejednokrotnie trudne w dostępie i z biegiem lat coraz mniej liczne. Ich los tożsamy jest z losami ich twórców i skupisk polonijnych, a w dużej mierze zależy od takich czynników jak przebieg, charakter i kierunki emigracji, liczebność i organizacja społeczności, ale także polityka migracyjna, zarówno państwa polskiego, jak i krajów przyjmujących. Nie do przecenienia jest także występująca w kolejnych pokoleniach tendencja do asymilacji oraz zacierania tożsamości narodowej. Jednak, szczególnie w ostatnich latach, zauważyć można trend powrotu do korzeni i poszukiwania swojego dziedzictwa oraz przodków. Dzieje się tak pomimo wielu przeciwności ekonomicznych i organizacyjnych.

Początków masowej emigracji ekonomicznej można doszukiwać się w XIX w., do czego przyczyniły się zarówno gwałtowny rozwój uprzemysłowienia miast i spadek wartości produkcji rolnej wsi, jak również wzrost liczebności i zagęszczenia ludności w całej Europie. Na obszarach polskich zjawisko to zaczęło występować dopiero około lat 70. XIX w. (w zaborze pruskim) i daje się przy tym rozpatrywać nie tylko w kontekście ekonomicznym, ale również politycznym, historyczno-geograficznym i narodowościowym¹. Wydzielić można kilka głównych etapów polskiej emigracji: okresy zaborów i powstań, wojen światowych (zmiany granic po 1914 r. i 1945 r.) oraz okres współczesny. Rozróżnienie możliwe jest również ze względu na czynniki sprawcze, takie jak np. emigracja zarobkowa, narodowościowa, polityczna i światopoglądowa, deportacje i wysiedlenia, zmiany granic itp. W badaniach nad diasporą polską istotne jest określenie nie tylko przyczyn emigracji, ale również kierunków i nasilenia ruchów ludnościowych w konkretnych okresach. Podczas gdy początkowo migracja ludności polskiej odbywała się w granicach państw zaborczych i często miała charakter sezonowy lub okolicznościowy, z czasem nabrała charakteru bardziej otwartego. Pod koniec XIX w. najczęściej obieranymi kierunkami były obie Ameryki (USA, Argentyna, Brazylia, Kanada), w drugiej zaś kolejności państwa europejskie: Francja i Niemcy. Emigrowali głównie Polacy, choć zauważalny był również odpływ innych narodowości współzamieszkujących ziemię polskie. Z zaboru pruskiego wyjeżdżali przede wszystkim Polacy i Niemcy, obierając, w równym stop-

niu, kierunek zamorski i europejski (przeważnie centralne i zachodnie Niemcy²). Z zaboru rosyjskiego, w którym masowy proces emigracji Polaków i Żydów rozpoczął się na przełomie XIX i XX w., w zdecydowanej większości kierowano się za ocean, w mniejszym zaś stopniu w głąb Azji. Najpóźniej wychodźstwo dotknęło zabór austriacki, z którego wyjeżdżali głównie Polacy, Żydzi i Rusini, również wybierając przyszłość w jednym

Petycja polskich uchodźców ze Sztokholmu do Rady Regencyjnej, styczeń 1918, Archiwum Akt Nowych, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej, sygn. 64, s. 24

z państw kontynentów amerykańskich. Szacuje się, że do roku 1914 mogło opuścić ziemie polskie nawet 3,5 mln osób. Stan ten zdecydowanie pogłębiły lata wielkiej wojny, które przyniosły kolejne straty ludnościowe, sięgające nawet 4 mln osób³. Pobudki ekonomiczne miały tu jednak zdecydowanie mniejsze znaczenie i ustąpiły zjawisku przymusowych przesiedleń.

W okresie II RP współczynnik strat emigracyjnych określa się (uwzględniając emigrację i reemigrację) na poziomie 1 mln. Wyjeżdżano wówczas przede wszystkim do Ameryki Południowej oraz USA, a także do Palestyny. Niezmiennie popularne były również Francja i Niemcy, przy czym wyjazdy do tych ostatnich miały charakter sezonowy. Bilans migracyjny Polski w roku 1939 był zdecydowanie niekorzystny dla kraju i obejmował przeszło 7,5 mln obywateli⁴. Stan ten uległ jednak drastycznemu pogorszeniu w związku z działaniami wojennymi i długimi latami okupacji niemieckiej. Masowe przemieszczenia ludności rozpoczęły się jeszcze przed końcem kampanii wrześniowej 1939 r. Kraj opuściło wówczas przeszło 150 tys. cywilów i wojskowych, którzy udali się do Rumunii, na Węgry, Litwę, Łotwę oraz dalej, m.in. do Francji. Ponadto, już po 17 września 1939 r. na terenach okupowanych przez Armię Czerwoną rozpoczęły się masowe deportacje w głąb ZSRR, które, według różnych szacunków, mogły objąć nawet od 900 tys. do 1,2 mln ludzi⁵. Wśród wywożonych, obok Polaków, byli także przedstawiciele mniejszości narodowych. Podobnie działo się na terenach okupowanych i wcielonych przez Rzeszę Niemiecką. Na roboty przymusowe wywożono głównie ludność w wieku produkcyjnym, zakwalifikowaną jako zdolną do pracy – w sumie prawie 3 mln obywateli polskich, wliczając jeńców wojennych⁶. Nie były to jednak jedyne straty związane z przymusowym przemieszczaniem Polaków w ramach akcji represyjnych. W obozach i więzieniach poza obszarem okupowanym więziono przeszło 200 tys. obywateli polskich, a drugie tyle dzieci wywieziono do Niemiec w celu germanizacji. Według wycieńń powojennych, w latach 1939–1945 zmuszono do opuszczenia Polski przeszło 5 mln osób, z czego w procesie reemigracji powróciły niespełna 4 mln. Dodatkowo należy uwzględnić niebawem w skali europejskiej przesunięcie granic Polski, którego efektem było pozostawienie za wschodnią granicą ok. 3 mln obywateli polskich oraz „przywrócenie” Polsce ok. 1 mln Ślązaków i Mazurów⁷. Doprowadziło to w konsekwencji do największego w dziejach nowożytnej Europy masowego przemieszczenia ludności, głównie pomiędzy Polską, ZSRR, Niemcami i Palestyną. Do lat 50. powojenny obszar Polski opuściło 4 mln osób, do kraju powróciło zaś około 3,8 mln⁸.

Wzrost liczebności skupisk polonijnych po II wojnie światowej wiązał się zatem z intensywną falą uchodźców wojennych, którzy z różnych powodów nie mogli lub nie chcieli powrócić do kraju. Część pozostała w państwach, które udzieliły im schronienia w czasie wojny, inni obrali stałe kierunki polskiej emigracji, a więc USA, Amerykę Południową i Środkową, ale również Australię i Afrykę. Według szacunków z końca lat 50. liczebność polskiej diaspory na świecie szacowano na 8–10 mln osób, z czego większość stanowili mieszkańcy Ameryki Północnej i ZSRR⁹.

Historia polskiego wychodźstwa zatoczyła koło i odnośnie zjawisk występujących od 2. połowy XX w. można mówić ponownie o podobnych aspektach i motywach migracji ludności, jakie przyświecały pierwszym falom emigracyjnym w XIX w. Poza wyjątkowymi sytuacjami, jakie miały miejsce chociażby przy okazji Października 1956 i Marca 1968 r. czy też na począt-

Sprawozdanie Komitetu narodowego Polskiego w Rio de Janeiro, Rio de Janeiro 1917, Archiwum Akt Nowych, Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 17, s. 2

ku lat 80. XX w., znów do głosu doszły czynniki ekonomiczne i, choć w mniejszym stopniu, także polityczne. Ponownie, co widać w ostatnich latach, Polacy wyjeżdżają za pracę i chlebem, a wielu z nich, zapuszczając korzenie w nowych ojczyznach, pozostaje tam już na stałe i tworzy nowe skupiska polonijne. Według MSZ obecnie: „Polska, w stosunku do ilości ludności, ma jedną z największych diaspor na świecie. Poza granicami Polski zamieszkuje około 20 mln Polaków i osób polskiego pochodzenia”¹⁰.

W integracji skupisk polonijnych istotne znaczenie mają wszelkiego rodzaju formy organizacji. Dają one poczucie względnego bezpieczeństwa wśród swoich rodaków, wspierają wyobcowanych i nowo przybyłych, a w przypadkach szczególnych służą wsparciem także ekonomicznym, prawnym i czysto ludzkim, sąsiedzkiem. Często także tworzą namiastkę małej ojczyzny oraz stanowią zewnętrzną reprezentację, szczególnie tam, gdzie żyją zwarte skupiska Polaków. Przede wszystkim jednak mają na celu podtrzymanie narodowej tożsamości, dbają o zachowanie pamięci o ojczyźnie i tych, którzy musieli ją opuścić, podtrzymując świadomość etniczną, kulturową i narodową. Stanowią niejednokrotnie jedyne łączniki z krajem przodków i przekazują tradycje młodym pokoleniom urodzonym na obczyźnie.

Pierwsze polskie organizacje emigracyjne powstawały niemal wszędzie tam, gdzie pojawiały się większe skupiska rodaków, począwszy od Wielkiej Emigracji. Organizacje te miały różny kształt, cel oraz zasięg oddziaływania, w zależności od charakteru i miejsca emigracji. Niejednokrotnie służyły samoobronie i samoorganizacji (np. w Argentynie, Brazylii), gdy trzeba było budować własny byt od podstaw (dostownie i w przenośni), wydzierając ziemię naturze i broniąc jej przed innymi. Mogły też przybierać formę instytucjonalną, kiedy w grę wchodziła polityka (np. we Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii) lub formę

Emigranci polscy płynący do Ameryki Łacińskiej na pokładzie francuskiego statku „Groix”, 1927, Archiwum Akt Nowych, Akta Michała Gieyszтора, sygn. 27, s. 4

związkową (np. w USA). W czasie walk o niepodległość (np. wojna polsko-bolszewicka, I i II wojna światowa) liczne grupy Polaków na obczyźnie zgłaszały się do tworzonych spontanicznie punktów werbunkowych lub placówek i przedstawicielstw dyplomatycznych z wnioskami o wcielenie do armii (np. Armia Hallera). Największy rozwój organizacji polonijnych przypada jednak na połowę XX w. W związku z konsekwencjami II wojny światowej i powszechnej w skali globu migracji, by nie powiedzieć przesiedleń ludności, był to okres silnie sprzyjający podejmowaniu wszelkiego rodzaju inicjatyw. Aktywizacja Polonii przyjmowała w tym czasie różnorodne formy. Z jednej strony Polonia amerykańska podjęła szeroko zakrojoną akcję wsparcia materialnego dla polskich uchodźców oraz dla samej Polski, z drugiej strony najaktywniejszą rolę polityczną i społeczną odgrywała nadal Polonia brytyjska, korzystająca z obecności instytucji i agend rządu RP na uchodźstwie. Do lat 60. XX w. na świecie działało już ok. 10 tys. organizacji, 180 czasopism polonijnych, funkcjonowało polskie szkolnictwo i duszpasterstwo¹¹. W chwili obecnej ludzi o polskich korzeniach można spotkać na całym świecie. Duże, liczące się zbiorowości funkcjonują nie tylko w całej Europie, ale również w Ameryce Północnej (USA i Kanada), w Ameryce Południowej (Argentyna, Brazylia), Afryce (RPA) oraz w Australii i Azji. Przemiany roku 1989 przyniosły nie tylko istotne zmiany systemowe w Polsce, ale uaktywniły również wiele instytucji państwowych i społecznych, na czele z Senatem RP i MSZ, do podjęcia wraz z powstającymi licznymi organizacjami społecznymi działań mających na celu wsparcie i ochronę rozproszonych po świecie Polaków i osób polskiego pochodzenia. Wspierane, także finansowo, są zarówno inicjatywy lokalne, jak i projekty o szerszym zasięgu, podejmowany jest trudny temat obrony praw Polaków zamieszkałych poza granicami kraju oraz ochrony miejsc pamięci, organizuje się

imprezy i uroczystości kultywujące polską tożsamość i jedność narodu, np. Dzień Polonii i Polaków za granicą. Szersza informacja o zakresie pomocy oraz funkcjonowaniu Polonii i instytucji polonijnych w różnych stronach świata dostępna jest m.in. dzięki cyklicznym raportom Departamentu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą MSZ¹². W ten nurt od wielu lat wpisują się również archiwa państwowe podległe Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych i wspierane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz MSZ.

Jeszcze w połowie lat 70. ubiegłego stulecia zwrócono uwagę na sprawę rozpoznania i rejestrowania, a, idąc dalej, również gromadzenia i zabezpieczania źródeł do dziejów emigracji polskiej oraz badań nad skupiskami polonijnymi¹³. Za uważano słusznie, że w przeciwieństwie do archiwów, gdzie takie źródła są w zasadzie powszechnie dostępne i znane, źródła wytworzone przez Polonię są w większości rozproszone, z biegiem czasu coraz mniej liczne i przede wszystkim trudno dostępne. W tamtym też okresie zapadła decyzja o rozpoczęciu szerokiej kwerendy źródłowej oraz stworzeniu informatora na temat materiałów dotyczących dziejów emigracji i Polonii¹⁴. Zakres kwerendy obejmował poszukiwania w zasobach historycznych takich instytucji i organizacji jak archiwa państwowe i wydzielone (w pierwszej kolejności) oraz archiwa partii i stronnictw politycznych, bibliotek i muzeów, a także instytucji i instytutów naukowych. Zasięg chronologiczny objął okres po roku 1870 (patrz wcześniej) do rozpoczęcia kwerendy, terytorialny zaś cały obszar Polski przedrozbiorowej¹⁵. Prace finansowane przez Instytut Badań Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego i realizowane głównie przez pracowników Archiwum Akt Nowych [dalej AAN] objęły ogromną ilość archiwaliów i w związku z przeciągającym się procesem już w roku 1981 zostały podzielone na mniejsze etapy. Pracami tymi kierował

Domy osadników w miejscowości Tingo Maria w Peru, 1929, Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. 9556, s. 25

ówczesny dyrektor AAN Bogdan Kroll. Ukazał się wówczas pierwszy z trzech informatorów pod redakcją Edwarda Kołodzieja, obejmujący informacje o źródłach z zasobu AAN do roku 1939¹⁶. Uzupełnieniem tej publikacji był wydany w 1988 r. (po pięciu latach prac redakcyjnych) informator obejmujący lata 1865–1939, odnoszący się do zasobu trzech centralnych archiwów Państwa Polskiego: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Archiwum Dokumentacji Mechanicznej (dziś Narodowe Archiwum Cyfrowe)¹⁷. Co ważne, obok kart dokumentacyjnych z zasobu archiwów państwowych znalazło się tam również ok. 1000 kopii kart sporządzonych z akt MSZ i Światowego Związku Polaków z Zagranicy, mówiących o liczebności, rozmieszczeniu i stanie posiadania Polonii w XIX i XX w.¹⁸. A dzieło się to w czasie, gdy bezpośrednie kontakty ze środowiskami polonijnymi były bardzo ograniczone. Trzeci, i jak do dzisiaj ostatni, z serii informatorów ukazał się w roku 1996 i był kontynuacją wcześniejszych publikacji. Objął okres od 1 września 1939 r. do roku 1965, który stanowił wówczas cezurę ustawowej 30-letniej karencji na udostępnianie akt najnowszych¹⁹.

Dzieło rozpoczęte przez prof. Kołodzieja w AAN, uwieńczone wspomnianymi powyżej wydawnictwami, znalazło kontynuację w dalszych badaniach polonijnych w Archiwum. Decyzją Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych powołano w 1998 r. w strukturze organizacyjnej AAN specjalny oddział, nazwany Archiwum Polonii. Do jego zadań statutowych należało m.in. gromadzenie i przechowywanie materiałów archiwalnych dotyczących działalności organizacji i przedstawicieli polskiego wychodźstwa²⁰. Rozpoczęta się także szeroka akcja pozyskiwania archiwaliów (w tym związanych z nimi muzealiów), m.in. z okresu II wojny światowej, od organizacji kombatanckich oraz społecznych z kraju i z zagranicy, od rodzin emigra-

cyjnych. Zgromadzono w ten sposób kilkadziesiąt tysięcy stron oryginalnych dokumentów i muzealiów, w wielu przypadkach stanowiących unikat²¹. Z niezrozumiałych do dzisiaj powodów dobrze funkcjonująca i osiągająca istotne sukcesy w badaniu i pozyskiwaniu archiwaliów i informacji o nich komórka została w roku 2004 zlikwidowana, a jej pozostałości włączono do nowo powstałego oddziału Archiwów Społecznych²². Tym niemniej działalność związana z Polonią nadal jest żywa w AAN, i choć na mniejszą skalę, kontynuowana z sukcesami. Pracownicy AAN delegowani są do instytucji polonijnych w ramach pomocy merytorycznej nad właściwym gromadzeniem, opracowaniem i ewidencjonowaniem, a w dalszej kolejności cyfrowym zabezpieczeniem i udostępnianiem zasobów zarówno odbiorcy lokalnemu, jak i krajowemu. Prowadzone są prace nad rozpoznaniem i pozyskaniem (oryginałów lub kopii) materiałów archiwalnych przechowywanych przez organizacje polonijne oraz osoby prywatne. Dotyczy to zarówno akt proweniencji państwowej, jak również dokumentów organizacyjnych i prywatnych. Podtrzymywane są ożywione kontakty z największymi skupiskami polonijnymi i organizacjami zrzeszającymi Polaków na obczyźnie, ale też poszukuje się kontaktów nowych, szczególnie wśród mniejszych i niejednokrotnie zapomnianych lub izolowanych grup polskich w najdalszych stronach świata. Aktualnie AAN prowadzi działalność zagraniczną głównie w Europie (Wielka Brytania, Francja, Włochy) oraz obu Amerykach (USA, Argentyna, Brazylia, Meksyk, Peru), starając się rozszerzyć zasięg w tym zakresie również na inne kontynenty, np. Australię. Archiwum może również pochwalić się jedynym w sieci archiwów państwowych specjalistą od problematyki Ameryki Łacińskiej i spraw konsularno-polonijnych – dr. Krzysztofem Smolaną (pracownikiem naukowym Uniwersytetu Warszawskiego i członkiem Komisji Polskiej Akademii

Umiejętności do Badań Diaspory Polskiej). Pracownicy AAN wchodzi w skład wielu gremiów zajmujących się problemami migracji ludności, sprawami Polonii i pomocy Polakom oraz instytucjom ich reprezentującym. Biorą udział w konferencjach i naradach poświęconych diasporze polskiej, jej historii, teraźniejszości i perspektywom. AAN nie zapomina przy tym o rodakach z najbliższej zagranicy. Jego pracownicy stale udzielają porad i pomocy tym wszystkim, którzy zgłaszają się do archiwum w poszukiwaniu informacji o przodkach, starają się o Kartę Polaka lub o repatriację czy też odzyskanie lub uzyskanie obywatelstwa polskiego. Wielokrotnie efektem działań z zakresu spraw polonijnych są publikacje źródłowe ukazujące problematykę polską również z perspektywy innych państw. Można tylko mieć nadzieję, że dotychczasowe starania zaowocują w najbliższym czasie sporządzeniem kolejnego, czwartego tomu informatora, który objąłby wyniki badań i nabytki (przynajmniej AAN) od roku 1965 do dnia dzisiejszego.

Archiwalia odnoszące się do problematyki emigracji i skupisk polonijnych, a także kolekcje polonijne pozyskane i przechowywane obecnie w AAN mają w przeważającej większości proveniencję urzędową. Odsetek darów i nabytków pochodzących od osób prywatnych zwiększył się natomiast po roku 1989. Wśród dokumentacji urzędowej przeważają raporty, opracowania i przeglądy prasy przygotowywane dla MSZ przez poszczególne placówki dyplomatyczne i konsularne. Można odnaleźć również sporo materiałów dotyczących problematyki imigracyjnej w aktach Gabinetu Cywilnego Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego, Rady Głównej Opiekuńczej, Prezydium Rady Ministrów oraz MSW. W AAN zachowały się również akta dwóch najprężniej działających organizacji wspierających Polonię – Światowego Związku Polaków z Zagranicy oraz Stowarzyszenia Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie – które zawierają informacje o poszczególnych skupiskach polonijnych na całym świecie. Wśród darów i spuścizn jednym z najważniejszych zespołów jest Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego, w części poświęcone Polonii amerykańskiej, zaś obszaru Ameryki Łacińskiej i tamtejszej Polonii dotyczą w znacznej mierze akta Michała Gieysztor, Janiny i Kazimierza Warchałowskich czy też wydawcy i redaktora „Gazety Polskiej w Brazylii” Pawła Nikodema. Nie można pominąć bardzo cennych zespołów pokazujących m.in. polityczne zaangażowanie Polaków poza granicami kraju w okresie I i II wojny światowej. Na uwagę zasługują tu akta Centralnej Agencji Polskiej w Lozannie i Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu²³. Można odnaleźć w nich rezolucje oraz korespondencję organizacji polonijnych i zagranicznych przedstawicielstw KNP, ale również wycinki prasowe dotyczące sytuacji Polaków za granicą. Z zespołów w grupie akt organizacji polskich na obczyźnie warte wspomnienia są m.in. te pochodzące z Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Piotrogradzie, Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej czy Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego w Rosji.

Najwięcej dokumentów związanych z dziejami polskiego wychodźstwa w zasobie AAN pochodzi sprzed 1948 r., kiedy to zakończył się główny proces przesiedleń i repatriacji. Wiele źródeł archiwalnych tego okresu dotyczy, obok emigracji zarobkowej, przemieszczeń ludności związanych z działaniami wojennymi, w tym repatriacji uchodźców i zestrąconych wojennych, jeńców i więźniów obozów. Na uwagę zasługują tu przede wszystkim zespoły akt Związku Patriotów Polskich w ZSRR, Państwowego Urzędu Repatriacyjnego i Polskiej Misji

Archiwum Akt Nowych, Akta Pawła Nikodema, Redakcja „Gazety Polskiej w Brazylii, Kurytyba, lipiec 1941 r.

Wojskowej przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie oraz Polskich Misji Repatriacyjnych.

Dzięki pozyskaniu do zasobu AAN materiałów poszczególnych urzędów Rządu Emigracyjnego w Londynie, w tym Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, oraz przede wszystkim placówek zagranicznych możliwe stało się udokumentowanie losów nie tylko wielu znajdujących się na Zachodzie polskich skupisk wychodźczych powstałych w okresie II wojny, ale również tzw. starej Polonii. Tym niemniej, pomimo intensywnego rozwoju organizacji i formowania nowych oraz integrowaniu starych skupisk Polonii po roku 1945, zasób informacyjny jest niestety wciąż tylko wrywkowy, zaś przekazy źródłowe na temat polityki emigracyjnej i kontaktów z Polonią występują w niewielkich ilościach, m.in. w Komitecie Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, Towarzystwie Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”²⁴.

Istotny wkład w powiększanie zakresu informacyjnego o Polonii i jej dziejach oraz procesach migracyjnych mają działania AAN na rzecz środowisk polonijnych prowadzone przez ostatnie kilkadziesiąt lat. W ramach tych działań nie tylko udzielono poszczególnym skupiskom i organizacjom wydatnej pomocy w zabezpieczeniu ich zbiorów, ale również pozyskano do zasobu AAN wiele cennych źródeł historycznych. Warto też podkreślić, że obok dokumentów prywatnych przejęto również dużą liczbę akt instytucjonalnych, w tym o proveniencji państwowej, oraz cenne muzealia tworzące zwarte kolekcje²⁵. Szczególnie cenne są odzyskane po latach, a uchodzące wcześniej za zaginione, materiały państwowe sprzed 1939 r., które dzięki trosce i odpowiedzialności uchodźców zostały zachowane i przekazane do AAN.

W ramach współpracy z MKiDN oraz MSZ od wielu lat prowadzone są intensywne prace w Europie oraz Ameryce Północnej i Południowej. Szczególną wartość dla AAN mają jednak wyniki badań i poszukiwań prowadzone w Ameryce Łacińskiej. Obszar ten, choć od dawna znany z polskiego osadnictwa, pozostawał przez dłuższy okres poza sferą zainteresowań państwowej sieci archiwalnej. Jak się jednak okazuje, stanowi on wspaniałą skarbnicę wiedzy o losach setek tysięcy Polaków, posiada niezwykle zasoby dokumentacyjne i ogrom-

ny potencjał ludzi zdeterminowanych do zachowania pamięci o Polsce i Polakach. Odzwierciedleniem tego stanu są przechowywane w zasobie AAN materiały źródłowe oraz kopie cennych archiwaliów do obszaru Ameryki Łacińskiej.

Jak już wcześniej wspomniano, w zdecydowanej większości archiwalia te mają proveniencję instytucjonalną, w tym urzędową i konsularno-dyplomatyczną. Znaczny odsetek zbiorów stanowią jednak spuścizny i kolekcje prywatne. Na potrzeby tego artykułu można podzielić zasób na trzy wyraźnie różniące się grupy: akta konsularne i dyplomatyczne wytworzone przez polskie placówki zagraniczne; akta instytucjonalne obejmujące zarówno dokumentację urzędów państwowych, jak również organizacji społecznych, partii politycznych i innych ciał kolegialnych; oraz zbiory prywatne różnej proveniencji pochodzące z indywidualnych kolekcji i archiwów rodzinnych. Co ważne, w każdej z tych grup odnajdziemy dokumentację wytworzoną przez instytucje, środowiska i osoby działające zarówno poza granicami kraju, jak również w Polsce. Wszystkie łączy ten sam wspólny mianownik: los Polaków na obczyźnie.

Wśród akt konsularnych przeważają dokumenty polskich ambasad i konsulatów oraz poselstw akredytowanych zarówno w krajach europejskich, jak również w państwach Ameryki Łacińskiej. W zasobie AAN zachowały się, choć w różnym stopniu, akta 10 ambasad, 21 poselstw, 17 konsulatów generalnych, 28 konsulatów, 1 wicekonsulatu, 1 agencji konsularnej oraz 14 konsulatów honorowych. Ponadto już pozyskano, ale jeszcze nie zostały opracowane, akta pochodzące z 2 konsulatów generalnych (Buenos Aires i Kurytyba) oraz 1 poselstwa (w Montrealu)²⁶. Wytworzone zostały w zdecydowanej większości w okresie II RP oraz w czasie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Tematycznie obejmują bardzo szeroki wachlarz zagadnień, związanych głównie z procesem przepływu emigrantów. Znaleźć można tu informacje o przyczynach i kie-

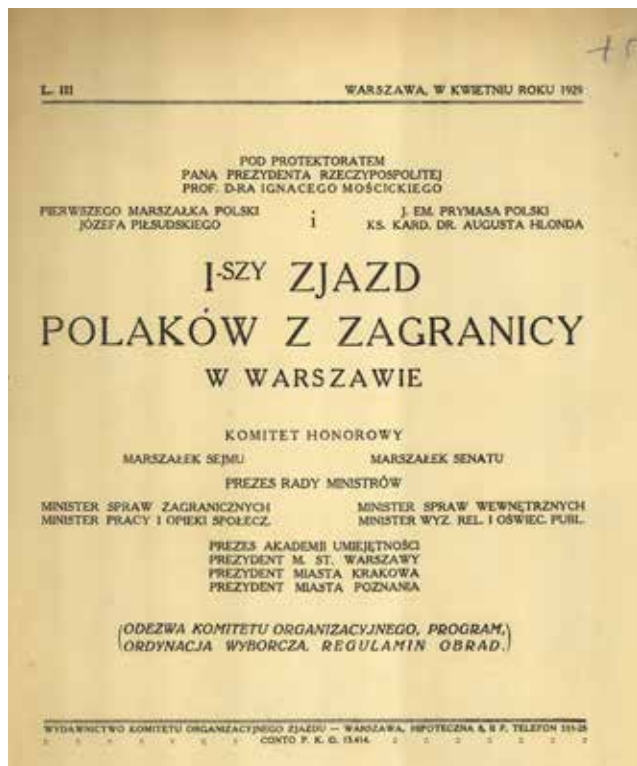
runkach polskiej emigracji, jej liczebności oraz o położeniu i statusie polskich osad, a także relacji z władzami lokalnymi i ich stosunku do Polonii. Można odszukać również informacje o organizacji i statusie materialnym Polaków oraz formach tej organizacji i kierunkach działania. Prezentowane są także różnorodne formy integracji społeczności polonijnych, w tym działalność polskiej prasy. Obok spraw poświęconych samym skupiskom emigracyjnym, w aktach placówek zachowały się dokumenty związane z analizą i kontrolą przepływu emigrantów oraz poszukiwaniem nowych możliwości kolonizacyjnych państwa polskiego. Powyższe akta w większości pochodzą z takich krajów (lub ich dotyczą) jak: Argentyna, Brazylia, Kuba i Meksyk oraz w mniejszym stopniu (i liczbie) wielu innych państw obszaru Ameryki Łacińskiej²⁷.

W grupie akt instytucjonalnych zdecydowana większość zespołów archiwalnych wytworzona została przez naczelne organy i instytucje państwowe oraz organizacje społeczne (stowarzyszenia, komitety, związki itp.)²⁸. Powstały one głównie w okresie II RP oraz w czasie II wojny światowej. Część akt wytworzona po roku 1945 odnosi się w zasadzie do procesu repatriacji i reemigracji. Akta te przedstawiają bardzo zróżnicowane zagadnienia emigracyjne. Odnaleźć można tu dokumenty związane z sytuacją emigrantów i ich rozmieszczeniem oraz liczebnością w poszczególnych krajach, a także statusem majątkowym i strukturą. Reprezentowane są również informacje o działalności organizacji polskich i polonijnych, ich zjazdach i formułach działania, a także sprawach polskiego szkolnictwa, duszpasterstwa i harcerstwa na obczyźnie. Poruszane są problemy podtrzymywania polskiej kultury i utrzymania prasy emigracyjnej. Sporo miejsca poświęcono akcjom osadniczym i umowom emigracyjnym oraz kolonizacyjnym zawierającym przez państwo polskie z poszczególnymi krajami Ameryki Łacińskiej. W pismach analizowany jest stosunek władz lokalnych do imigrantów z Polski oraz odnotowywane przypadki deportacji i reemigracji. Część dokumentów odnosi się do pomocy udzielanej polskim emigrantom oraz wsparcia pieniężnego i darów Polonii na rzecz Polski. W większości przypadków zakres terytorialny powyższych akt obejmuje Argentynę, Brazylię, Boliwię i Meksyk, a w mniejszym stopniu inne państwa Ameryki Łacińskiej²⁹.

W trzeciej, ostatniej grupie, powstałej jako zbiór kolekcji prywatnych i spuścizn³⁰ osób bezpośrednio związanych z polskim wychodźstwem, zachowało się sporo dokumentów wytworzonych w środowisku emigracyjnym i tego środowiska dotyczących. Mają one o tyle dużą wartość, że bezpośrednio dotyczą problemu Polaków poza granicami kraju, ich trosk dnia codziennego i walki o zachowanie tożsamości. Jest to najbardziej pod względem chronologicznym grupa akt, które sięgają końca wieku XVIII aż po dzień dzisiejszy. Oczywiście najliczniej reprezentowane są dokumenty powstałe na przełomie XIX i XX w. oraz w okresie międzywojennym i tuż po wojnie. Skupiają się one głównie na problematyce przebiegu emigracji polskiej oraz stanie, liczebności i położeniu osadnictwa polskiego, a także na analizie relacji wewnętrznych w skupiskach emigracyjnych. Licznie występują dokumenty związane z działalnością polskich organizacji i instytucji emigracyjnych, imprez, zjazdów, posiedzeń itp. Zachowane są akta redakcyjne niektórych tytułów prasy polonijnej wraz z ich egzemplarzami. Pojawiają się także opracowania i dokumenty mówiące o planach i projektach dalszej ekspansji kolonizacyjnej, w tym na obszarze Ameryki Łacińskiej. Podobnie jak w innych grupach

Strona tytułowa czasopisma „Polak w Meksyku” wydawanego w obozie polskich uchodźców wojennych w Meksyku, w Santa Rosa

Informacja o I Zjeździe Polaków z zagranicy w Warszawie, 1929, Archiwum Akt Nowych, Stowarzyszenie Opieka nad Rodakami za granicą, sygn. 42, s. 5

także tutaj pozostały ślady wsparcia Polonii udzielanego rodakom w kraju. W tej grupie także najliczniej reprezentowane są akta z obszaru Argentyny i Brazylii oraz kilku innych krajów Ameryki Łacińskiej³¹.

W niniejszym artykule starałem się jedynie przybliżyć i zasygnalizować problem źródeł do badań nad polskim wychodźstwem, pozyskiwanych i przechowywanych w centralnym archiwum Rzeczypospolitej – Archiwum Akt Nowych w Warszawie³². Zapraszam tu wszystkich chcących podjąć badania nad polską diasporą poza granicami kraju.

PRZYPISY

- ¹ Edward Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa–Kraków 1988, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, s. 5–7.
- ² W przypadku Niemców wyjeżdżających do zachodnich Landów określano to zjawisko jako „ostflucht”.
- ³ Edward Kołodziej, op. cit. s. 6; Apoloniusz Zarychta, *Dwudziestolecie emigracji z Polski*, mps, AAN, MSZ, sygn. 9886.
- ⁴ Edward Kołodziej, op. cit., s. 6.
- ⁵ Ewa Kowalska, *Spis rodzin wojskowych wywiezionych do ZSSR*, Warszawa–Kraków 2014, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, s. 15.
- ⁶ Edward Kołodziej, op. cit., s. 3.
- ⁷ Ibidem, s. 4.
- ⁸ Ibidem, s. 4.
- ⁹ Ibidem, s. 5.
- ¹⁰ https://www.ms.gov.pl/pl/p/msz_pl/jak_dyplomacja_wspiera_polonie_i_polakow_za_granica_praktyczny_przewodnik [dostęp: 25.03.2015].
- ¹¹ Edward Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1939–1965. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa 1996, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, s. 6.
- ¹² Ostatnia odsona, obejmująca rok 2012, ukazała się w roku 2013, zob. *Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012*, red. Zespół Departamentu Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą MSZ, koncepcja: Wojciech Tyciński, Warszawa 2013, MSZ, s. 6–7; Dokument dostępny jest on-line na stronie internetowej MSZ pod adresem: http://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/raport_o_sytuacji_polonii_i_polakow_za_granica/ [dostęp 26.03.2015].
- ¹³ Był to główny temat międzynarodowej konferencji naukowej poświęconej badaniom nad ruchami emigracyjnymi z ziem polskich i zbiorowościami polonijnymi, która odbyła się w Krakowie w dniach 30 sierpnia – 5 września 1975 r. Powołano też w tym czasie do życia Instytut Badań Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- ¹⁴ Edward Kołodziej, *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, Warszawa 1981, Biblioteka Narodowa, s. 3.
- ¹⁵ Tenże, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939 ...*, s. 7.
- ¹⁶ Publikacja ukazała się pod tytułem: Edward Kołodziej, *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, Warszawa 1981, Biblioteka Narodowa.
- ¹⁷ Edward Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa–Kraków 1988, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- ¹⁸ Edward Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865–1939 ...*, s. 8.
- ¹⁹ Publikacja ukazała się pod tytułem: Edward Kołodziej, *Emigracja z ziem polskich i Polonia 1939–1965. Informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa 1996, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- ²⁰ AAN, Archiwum Zakładowe, sygn.45/1, Zarządzenie Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 14 września 1998 roku w sprawie nadania statutu Archiwum Akt Nowych.
- ²¹ Edward Kołodziej, *Zarys dziejów Archiwum Akt Nowych w latach 1919–2008*, Warszawa 2008, Archiwum Akt Nowych, s. 141.
- ²² AAN, Archiwum Zakładowe, sygn.45/1, Decyzja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 17 lipca 2004 roku w sprawie zmiany statutu Archiwum Akt Nowych.
- ²³ Niestety ten ostatni zespół rozbity jest pomiędzy archiwa kilku instytucji krajowych i zagranicznych, m.in. AAN, Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, Muzeum Polskiego w Ameryce w Chicago. Trwają jednak prace nad przygotowaniem i wdrożeniem projektu obejmującego m.in. wirtualne scalenie tych zbiorów na jednej platformie elektronicznej dostępnej online.
- ²⁴ Pierwszą część tego zespołu pozyskano do zasobu AAN już w roku 1985.
- ²⁵ Szczególną uwagę warto poświęcić takim zespołom jak: Akta Aleksandry i Mieczysława Białkiewiczów, Akta i Zbiór Bolesława Szcześniaka, Spuścizna Stanisława Grocholskiego, Akta Ryszarda Białośa, Akta Stanisława Łuckiego, Akta Jana Kwapińskiego, Akta Antoniego Pajaka i jego rodziny czy jeszcze nie do końca opracowane Akta Wojciecha Breowicza.
- ²⁶ Dla przykładu można wymienić takie zespoły jak: Ambasada RP w Berlinie, Ambasada RP w Londynie, Ambasada RP w Waszyngtonie, Konsulat Generalny RP w Londynie, Konsulat w Marsylii, Konsulat Generalny w Nowym Jorku, Konsulat RP w Buffalo, Konsulat Generalny w Kurytybie, Konsulat RP w Sao Paulo, Poselstwo RP w Buenos Aires, Poselstwo RP w Meksyku, Poselstwo RP w Santiago etc.
- ²⁷ Takich jak: Argentyna, Boliwia, Brazylia, Chile, Dominikana, Ekwador, Honduras, Kostaryka, Kuba, Meksyk, Paragwaj, Peru.
- ²⁸ Dla przykładu można wymienić takie zespoły i zbiory jak: Centralna Agencja Polska w Lozannie, Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, Komitet Narodowy Polski w Paryżu, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Prezydium Rady Ministrów – akta numeryczne i akta grupowe, Stowarzyszenie Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie, Światowy Związek Polaków z Zagranicy, Generalny Pełnomocnik Rządu ds. Repatriacji, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP w Londynie, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP w Londynie, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej w Warszawie, Państwowy Urząd Repatriacyjny, Zarząd Centralny w Łodzi, Polska Partia Robotnicza, Komitet Centralny, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny etc.
- ²⁹ Argentyna, Boliwia, Brazylia, Chile, Ekwador, Gwatemala, Honduras, Kolumbia, Kostaryka, Kuba, Meksyk, Nikaragua, Panama, Paragwaj, Peru, Salwador, Urugwaj, Wenezuela.
- ³⁰ Na przykład takie zespoły i zbiory jak: Akta Michała Gieysztor (nr zesp. 2/364), Akta Pawła Nikodem (nr zesp. 2/534), Akta Janiny i Kazimierza Warchatowskich (nr zesp. 2/428), Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego (nr zesp. 2/100), Zbiór Edwarda Rydza-Śmigłego (nr zesp. 2/671), Akta Stanisława i Leokadii Kowalewskich (nr zesp. 2/573), Akta Romana Nowaka (nr zesp. 2/1557) etc.
- ³¹ Argentyna, Boliwia, Brazylia, Ekwador, Paragwaj, Peru, Urugwaj.
- ³² Wszystkich zainteresowanych bliższymi informacjami zachęcam do lektury artykułu Bartosza Nowożyckiego w bieżącym numerze „Cenne, Bezcenne, Utracone”, s. 71, gdzie temat został rozwinięty o szczegóły zawartości niektórych zespołów (spuścizn) tutaj wskazanych przykładowo.

ROBERT GĘBICKI

Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego – Wydział Historii, Instytut Archeologii – i studiów podyplomowych na Wojskowej Akademii Technicznej – kierunek Integracja Europejska i Bezpieczeństwo Międzynarodowe. Uczestnik polsko-ukraińskich wykopalsk archeologicznych na Krymie w latach 1999–2002. Od 2004 r. pracownik etatowy Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Od 2008 r. zastępca dyrektora Archiwum Akt Nowych ds. merytorycznych. Autor artykułów o tematyce z zakresu zarządzania dokumentacją i archiwami oraz z pogranicza historii i archiwistyki.